

Életre kelt kutyák

Mit lehet megtudni a kutyacsont leletekből?

A kutya az ember legismertebb háziállata. Őse a farkas, amelynek széles körű elterjedéséből feltételezhető, hogy a kutyát nemcsak az Óvilágban, de az Újvilágban is elsőként háziásították.

Az ásatásokon előkerült kutyák

Hogyan néztek ki a kutyák a különböző korszakokban? Erre a kérdésre csak részben tudunk válaszolni. A csontok csak az állat alkatáról (marmagassága, kecses vagy erőteljes volta), illetve a koponya formája az állat fejalakulásáról árulkodik. A Kárpát-medence éghajlata a szerves anyagok megmaradásának nem kedvez, így a kutyák bundájáról (annak színéről, vastagságáról) nem tudunk semmit. Ugyanígy nem ismert a fülek vagy farkak állása sem. (Ezekről a tulajdonságokról a korabeli ábrázolások tájékoztatnak.) A csontok tanúsága szerint az újkőkorra már kialakult egy közepes termetű, mintegy

Bronzkori kutyacsontváz Kánáról

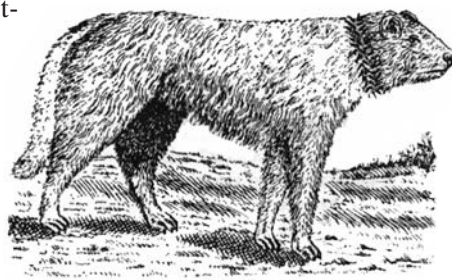
40-45 cm-es marmagasságú, boltozatos agykoponyájú spicc jellegű forma. Ezek maradványait számos közép-európai lelőhelyen megtalálták.

A tudomány mai állása szerint az *első fajták* megjelenése csak a vaskorra tehető, és a kelták nevéhez fűződik. Ekkor már feltűntek olyan kutyák, amelyek arányaikban a mai ölebekhez hasonlíthatók. Az írásos források szerint külön szavak voltak az egyes kutyafajtákra.

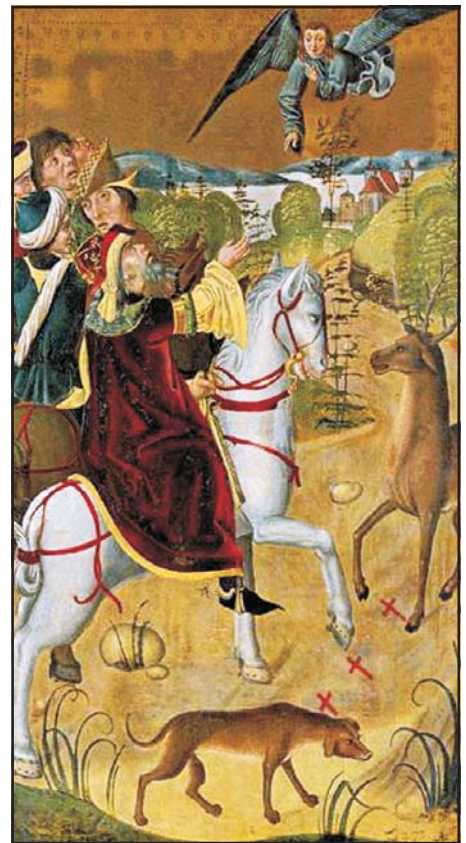
Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a mai fajtákkal ezeket az állatokat nem lehet megfeleltetni. Csak a külső hasonlóság alapján lehet besorolni a régészeti leletekből ismert kutyákat egy adott típusba. Ennek oka az, hogy ez az állat sokkal szaporább és könnyebben alakítható, semhogy egy fajta évszázadokon keresztül változatlan maradjon.

Az ősi magyar fajtának tartott *kuvasz*, *komondor* és *puli* csontváza nem mutatható ki a kora középkori leletanyagból. Ebben szerepet játszik az is, hogy a mai kutyafajták nagy része az elmúlt 150 év eredménye. Így például a komondorok jellegzetességének számító hosszú, zsinóros vagy filcesedő bunda főleg az elmúlt évtizedek sporttenyésztésének köszönheti megjelenését.

A régészeti anyagból előkerülő csontvázak közül leginkább a *koponya* alapján lehetne elkülöníteni a mai fajtákhoz formailag hasonló ebeket, de például az agár keskeny és hosszú fejével vagy a boxer nyomott pófájával el-

Komondor rajza a 19. század elejéről, (Sárkány és Ócsag nyomán, 1977)

Páriakutya középkori ábrázolása. Apostolvértanúságok mestere: Angyal mutatja az utat. Táblakép, Kassa környéke, 1480 körül

lentében az ásatásokon talált kutyák többségének nincs az átlagostól ennyire elütő koponyaformája.

A legtöbb hazai ásatásról (az őskortól a középkorig) az előkerült kutyavázak többsége *közepes testméretű* (45–60 cm marmagasságú) állatról árulkodik. Ebbe a csoportba számos *páriakutya* jellegű állat tartozhatott. Ezek vékonydongájú, fajtajelleg nélküli, félig elvadult, szabadon párosodó kutyák, amelyek külsőleg inkább sakálszerűek (noha ugyancsak a farkastól származnak), közepes termetűek, és gyakran vöröses vagy barnás szőrzetűek, olykor fehér jegyekkel. Fülállásuk is jellegtelen. Elsősorban nagyvárosokban éltek falkákba verődve az emberi hulladékokon. Az ebbe a csoportba tartozó, hírhedt „sztambul kutyák” falkába verődve rótták a város utcáit, és veszedelmesnek is számítottak a korai újkorban; hason-

ló egyedek középkori festményeken is feltűnnek. Szélsőségesen kicsi vagy nagy kutyafajták azonban általában csak tudatos tenyésztői munkával hozhatók létre.

A különböző középkori lelőhelyekről származó leletanyagban változatos méretű egyedek jelennek meg, de jellemzően a városi kutyák a *falusiaknál*

jóval alacsonyabbak voltak. A városokban nemcsak az előkelők ölebeinél csökkentették az átlagos marmagasságot, hanem elképzelhető az is, hogy a gyakran zsúfolt lakóviszonyok miatt a túl nagy termetű, esetleg veszélyes kutyák kevésbé voltak népszerűek. A túlzott közelségből fakadó konfliktusokra utalnak a ház körül lábatlankodó

kutyák koponyáin gyakran megfigyelhető gyogyult törések, zúzódások.

A kutyák szerepe a mindennapokban

Számos őskori lelőhelyről kerültek elő vágásnyomokkal tarkított kutyacsontok, amelyek ékes bizonyítékai az *ebhús fogyasztásának*. Úgy tűnik, ez a szokás a vadászközösségekben volt elterjedtebb, talán a vadászszerencsétől függő, ingadozó húsellátás kiegyenlítésére. A kutatások eddigi eredményei alapján ez a jelenség a Kárpát-medencében valamikor a bronzkor folyamán szűnt meg. A későbbi korokban már csak elszigetelt jelenséggként találunk kutyahúsevésre utaló nyomokat. (Az is igaz viszont, hogy az Alpok keleti térségében a kutyahús még a közelmúltban is a vadpecsenyéhez hasonló ínycsénegnek számított.) Emellett az ebek bundájának nyúzására is vannak régészeti bizonyítékaink: erről az állkapcsok alsó élén, illetve a lábfej csontjain megfigyelhető finom vágásnyomok tanúskodnak.

Vadászkutyákkal, házörzökkel és pásztor-kutyákkal már a legkorábbi időktől számolhatunk, majd a római korban már bizonyítottan megjelentek a kedvtelésből tenyésztett ölebek is, amelyek

a legújabb örökléstanai kutatási eredmények szerint egy *mutáció* révén jöttek létre. A felsőbb társadalmi osztályok vadászkutyái gyakran státusszimbólumnak is számítottak.

A török hódoltság korára megváltozott a kutyák szerepe. A *muszlimok* (akárcsak a vallásos zsidó közösségek) számára a kutya tisztátalan állat. Nem meglepő tehát, hogy a török fennhatóság alá eső területeken a kutyacsontok száma a korábbiak töredékére esett vissza, miközben a macskacsontok aránya megnövekedett. Ennek közvetlen oka lehetett az ebek nagymértékű megfogyatkozása, de az is, hogy a muszlimok sokkal elnézőbbek a Mohamed

Pergamen és kutyabőr

Az oklevelekhez használt *kikészített bőrt* a latin írásbeliség általában *membranának* (hártya) nevezte. Másik, széles körűen elterjedt neve a *pergamen* volt. A pergamoni uralkodók ugyanis a Kr. e. 2. században a papiruszkészítést monopolizáló egyiptomiak miatt kényszerűségből új íróanyagot kísérleteztek ki: az állatbőr megfelelő kikészítésével a régi papirusznövényből készült íróanyagnál jobb, tartósabb, rugalmasabb felszínt kaptak. Az új eljárással készült állatbőrt a görögök és a rómaiak tovább tökéletesítették, így eljutott Európa új népeihez is.

A Kr. u. 4–6. században lesz általános íróanyag, a 11. században azonban versenytársa támad, a rongyból készített papír, ami a 13–14. században átveszi a szerepét, és a pergamen már csak kivételesen használt íróanyag lesz. Csak a tartós érvényű, ünnepélyes formában kiállított kiváltságleveleket írják pergamenre.

A „kutyabőr” a *címer* (armális) vagy a *nemesi cím adományozását igazoló oklevél* népszerű magyarországi elnevezése. Onnan ered, hogy a középkorban az örökjogot tartalmazó kiváltságleveleket azután is állatbőrre írták, miután a 14. század közepétől a hivatali írásbeli ügyintézés áttért az olcsóbb papír használatára. De a kiváltságlevél valójában kecske, birka és borjú bőrből készült, sosem vagy nagyon ritkán készítették kutyabőrből. Az elnevezést talán azért őrizte – tévesen – az emlékezet, mert a kutya bőrből készített anyag volt a legjobb minőségű: szép, vékony, ugyanakkor erős is. Ebből azonban elsősorban a dobok hártáját és a legjobb minőségű dudák tömlőjét készítették, amelyet a magyar pásztorok az egyszerű kecskebőr tömlőknél puhasága, ugyanakkor tartóssága miatt sokkal többre becsültek.

Az armálisok tömege (és birtokadománnyal együtt nem járó) adományozása az újkorban kezdődött, így a kutyabőrrel rendelkező armalista a birtoktalan nemes szinonimájává vált. A címerszerzés a társadalmi emelkedés egyik fő formája lett. Miután III. Károly idejében a kormányzat bejelentette a nemesség felülvizsgálatának tervét, kinek-kinek bizonyítania kellett nemes mivoltát. Az adófizetés várható terhei alól való mentesség érdekében egyesek attól sem riadtak vissza, hogy okleveleket hamisítsanak. (A hamisítás gyakori módja volt, hogy a fölöslegessé vált oklevelekbe a kivakart név helyére beírták az új nevet.) Ennek elkerülése érdekében a kormányzat elrendelte, hogy a kihalt családok címerleveleit a megyei levéltárakban kell összegyűjteni.

RÁCZ GYÖRGY

Egy valódi „kutyabőr”...

Rudolf magyar király címeradományja Smugger Lajos, nővére és annak fia, Czillinger János részére. Prága, 1601. április 2.

Kutyaábrázolások a Képes Krónika (1358 után) miniatúráin: A csodaszarvas-legenda – A csóri vadászat – Álmos herceg és fia, Béla megvakítása

Kutyák a magyar krónikaábrázolásokban

Nagy Lajos király uralkodása alatt kezdi írni Kálti Márk mester a Marci Chronica de gestis Hungarorum (Márk krónikája a magyarok cselekedeteiről), ismertebben *Képes Krónika* című munkát (1358 után). A gazdagon díszített műben – az akkori szokásoknak megfelelően – az illuminátor saját korát, s nem a krónikában foglalt események idejét tárja elénk (viselettörténet, fegyverek, szerszámok stb.). A kódexben öt helyen fedezhető fel kutyaábrázolás.

Az 5. oldalon található „A” iniciálén a csodaszarvassal való találkozás látható, jobbról vadászó csoport kutyákkal, az előtérben vezéralak: Hunor vagy Magor. A bal oldali háttérben erdő, amely felé szarvasünő tart. A képen négy eb látható. Az elől haladó, hosszú pórázra engedett fehér és barna színű páros a vad csapását követi mély orral. Erős (vizslás?) fej, lógó, lekerekített végű, fejhez simuló fülek. Kajtárkodó kopó (a magyar vizsla őse)? A vezér balján, az előtte haladó kutyákat erősen figyelő sárgásbarna alapszínű, sötétbarna foltokkal mintázott, rövid szőrű eb pórázon. Összességében agaras benyomást kelt (a magyar agár őse?). E foltos eb mögött, kissé takarásban, egy középbarna, rövid szőrű, nehezebb testűnek tűnő, erőteljes fejű, ugyancsak fejhez simulóan, ám azoknál hosszabb, lekerekített végű fülekkel rendelkező kutyát láthatunk. Fejét, orrát magasan tartja. Ősi magyar kopó vagy szelindek?

A 105. oldal „D” iniciáléjában a csóri vadászatot láthatjuk. Sziklás tájon egy erdőcskében balról jobb felé lovagol Álmos herceg két kísérelével, akik Kálmán király hívei. Lova lába előtt sólyma egy varjút tart nyakánál fogva. Csaoló kutya rohan feléjük.

A kódex 106. oldalán: Álmos herceg és kislfia, Béla megvakítása. A sziklás tájon baloldalt trónon ülő Kálmán király két katonának parancsot ad a hercegek megvakítására és a kis Béla kasztrálására. Jobbról a háttérben fekszik Álmos herceg a földön, egy ka-

tona kiszúrja a szemét. Előtte a megvakított gyermek Béla, aki helyett a mellette térdelő katona egy kutyát kasztrál.

A *Mátyás-graduale*, az egyházi év liturgikus rendjéhez igazodó, miseénekeket tartalmazó mű 1487 körül lehet készített, francia-flamand munka, s egyes miniatúrái esetleg már Budán készültek olasz iskolázottságú mester kezétől. A Krisztus feltámadását megőrkítő, húsvétvasárnaphoz kötődő fol. 3^r

Szarvasvadászat a Mátyás-graduale lapszeldíszén, 1487 körül

Kutya a trónteremben: Mátyás és Beatrix fogadja Ransanus püspököt. Miniatúra a Ransanus-corvinából, 1490 körül

jelzetű díszes címlap pompás lapszeldíszében ragyogó vadászjelenetet láthatunk. A buja virágok és indák szövetségében kürtös vadász riasztja társait, mivel kutyái a hajszában fiatal szarvast ugrasztanak. Az egyik már ráakaszkodott a nemes vadra, a másik talán állítani akarja. Az előbbi, a széles örves, fehér eb ék alakú fejével, rózsafüleivel, karcsú mellső végtagjával agárszerű, míg az utóbbi, a barna, fekete foltos, nagy, lógó füleivel, erőteljes fejével, inkább zömök törzsével és erős, ám kissé rövid lábaival vérebszerű benyomást kelt.

Petrus *Ransanus* lucerai püspök 1488 szeptemberében érkezett hazánkba I. Ferdinánd (Ferrante) nápolyi király követeként. A kiváló humanista hírében álló követ megbízást kapott Thuróczy János nemrég elkészült *Chronica Hungarorum*ának felhasználásával egy humanista szellemiségű, a Hunyadiak és Mátyás szerepét bőségesen tárgyaló magyar történelem megírására. A mű 1490-ben lett kész (*Epithoma rerum Hungarorum*, másképpen *Ransanus-corvina*). A 16b jelzetű oldalon található miniatúra azt a jelenetet örökíti meg, amikor a szerző ismerteti művét a királyi párral. A trónterem egyik szegletében reneszánsz ládán, piros bársonypárnán világos színű öleb fekszik. Valószínűsíthető, hogy a királyné kedvencét – valamely Itáliában előforduló fajta egyedét – örökíthették meg.

K.-B. R. P.

Egy középkori kinológus nyomában

Az európai középkor társadalmi viszonyai kifejezetten kedveznek a vadászati, és ezzel összefüggésben a kinológiai (a kutyafajták fejlődéstörténetével foglalkozó tudomány) tárgyú művek születésének. Egy-egy főúri vagy királyi vadászat valóságos lovagi hadjáratall ért fel. Ennek az életmódnak meghatározó képviselője volt Gaston Phoebus, a „Pireneusok Oroszlánja”. A 60 évesen, 1391 januárjában gazdag életet maga mögött hagyó nagyúr, miután I. Károly francia király javára lemondott hercegi koronájáról, megtért őseihez. Nevének fényét jórészt az 1387-ben írt *Livre de Chasse* (A vadászat könyve) őrizte meg az utókor számára. A kötet betekintést enged egy 14. századi főúr életének egyik legnagyobb szenvedélyébe, a vadászat tudományába.

A kor vadászati tudományát enciklopedikus teljességgel összefoglaló, gazdagon illusztrált, díszes műnek már a címoldalán pompás agarak, erőteljes Szent Hubertusz-kutyák, alantok (kis termetű, masztiffhoz hasonló kutya) és egy épagneul (madarász kutya) láthatók. A kódex szerzője a vadállatok életének, szokásainak ismertetése mellett kitér a kutyákkal kapcsolatos bánásmódra is, kiemelve a kutya és ember közötti bizalom kiépítésének fontosságát. A vadászat sikerének zálogát a jó vadászkutyában látja. Ehhez szerinte egész évben nagy gondossággal kell az ebekkel foglalkozni.

A *Livre de Chasse* külön fejezetben foglalkozik a kutyák betegségeivel és azok kezelésével. Elsőként a veszettséget írja le mint a legrosszabb, halálos kórt. Emellett ismerteti a rühösséget; a szem, fülek, torok, a mancsok, végtagok, a vállak és ivarszervek betegségeit. Gondol a vadászat közben előforduló sebesülésekre is, így például a bokrárszákora visszacsapódó ágak, tövissek okozta sérülésekre. A lehetséges kezelési módokat miniatúrákkal szemlélteti.

A vadászkutyák kiképzése és formában tartása a mindennapok feladatai közé tartozott. Súlyos és elkerülendő bajként említi a szerző az engedetlenséget. Ennek orvossága szerinte a falka állandó felügyelete és az odaadó gondoskodás. Két vadászat között is el kell kerülni a téltlenséget, mivel az a kutyák fegyelme szempontjából végzetes. A kutyák oktatása kiterjedt a vadászat közben alkalmazott kürtjelek megismertetésére is. A különböző vadak vadászata eltérő adottságokat kíván, amelyeket a munka aprólékosan ismertet és a miniatúrák szemléletesen bemutatnak. A legelterjedtebb alkalmazási módok: a kopózás és agarászat, emellett a szerző megemlíti a madarász kutyákat és a spánieleket is.

K.-B. R. P.

Sérült kutyák ellátása és agarfajták.

Miniatúrák Gaston Phoebus könyvének 1500 körül készült másolatából

Gaston Phoebus: *Livre de Chasse* (1387) című művének egy lapja

profétájuk által is kedvelt macskákkal szemben.

Rituális állatáldozatok

Víszonylag nagy számban kerülnek elő a legkülönbözőbb korszakokból magányosan álló *kutyatemetkezések*. Meglehet, az elpusztult kutyáknak ma is sokan ekként adják meg a végtisztességet, a régészeti lelőhelyeken talált kutyasírok értelmezése azonban nem mindig egyszerű. Jelenthetnek kultikus áldozatot is, de ennek egyértelmű bizonyítása (például régészeti mellékletek híján) sokszor nem lehetséges. Vannak azonban olyan helyzetek, mint például a szokatlan helyszínekre (kemencébe, agyagedénybe) temetés, vagy a csontváz erőszakos halált sejtető testhelyezete (kitekert nyak vagy végtagok; vagy akár a csontváz hiányos volta, amikor csak egy koponya jelenik meg az adott objektumban), amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy áldozati állattal állunk szemben.

Néhány esetben a csontokon ejtett vágásnyomok nagy száma is utalhat erre. Balatonkeresztúrról került elő például egy pontosabban nem datálható őskori eb. A vázának nagy részén meg lehetett figyelni vágásnyomokat, olyan csontokon is (például az állkapcsokon), amelyek étkezési szempontból teljesen értéktelenek; ez esetben feltehetőleg nem egyszerű konyhahulladékkal van dolgunk.

Olykor egyéb állatfajok is felbukkannak a kutyák mellett különös régészeti közegben. Zamárdiból olyan népvándorlás kori, germánokhoz köthető 6. századi gödör került elő, amelyben egy hiúz kiterített testére két hím és két nőstény ebet helyeztek. Szintén ebbe a korszakba tartozik az a Keszthelyen talált három germán sír, amelyben lovak és kutyák feküdtek egymás mellett. Ugyancsak Keszthely városának egy másik (szintén népvándorlás kori) lelőhelyén pedig egy macska csontvázat temették két kutya mellé.

Sajnos épp ezeknek a különleges leletegyütteseknek az értelmezésével vagyunk a legnagyobb gondban, hiszen a rituális állatáldozat fogalmkörébe sorolt jelenségek nagy részénél nem lehet megállapítani a konkrét indítékot.

Erőszakos halált sejtet a kutya kicsavart testhelyezete. Népvándorlás kori kutya csontváz Garadna-Elkerülőút lelőhelyről

Kultikus jelenségek, szimbólumok

Talán az ember és kutya meghitt kapcsolatának legrégebbi régészeti lelete az a világhírű, 12 ezer éves temetkezés az izraeli Ein Mallahában, amelyben az idős elhalálozott bal kezének tájékán egy kölyökkutya (netán farkas) csontvázára leltek. Az állatról ugyanis nem lehetett megállapítani, hogy már háziasított kutya volt-e.

Hazánkban építési áldozatként már az őskortól kezdve felbukkantak az ebek. Csonkolt kutya koponyák kerültek elő Mórág-Tűzködombról, és kutya koponya, illetve hiányos csontvázmaradványok a bronzkori Tószeg-Laposhalmon és a Jászdózsa-Kápolnahalmon feltárt településekről. Ezekben az esetekben megkönnyíti az értelmezést az adott lelet (a teljes vagy hiányos kutya váz) helye, hiszen ezeket leggyakrabban a ház egyik megkülönböztetett részére, a küszöb vagy a kemence alá, vagy pedig a ház valamelyik sarkában ásták el.

Az építési áldozatok a középkorban sajátos formában jelentek meg: az áldozati állatokat olykor szájjal lefelé fordított edényekbe helyezték, és így kerültek (szintén a ház egy meghatározott pontján) a földbe. A leggyakoribb áldozati állat a tyúk, kakas és a tojá-

son kívül a kutya. Mivel az edények mérete nem túl nagy, ezért vagy csak az ebek koponyáját tették bele, mint Debrecen-Fancsika 12–13. századi lelőhelyén, vagy újszülött kutyakölyköket áldoztak fel, mint például az Árpád-kori Kána faluban. Egyébként ez a szokás, amely szerint az új ház áldozatot kíván (ami leggyakrabban egy kisebb méretű és értékű állat elföldelését jelentette), a 19–20. századi néprajzi kutatásokból is ismert.

Státusszimbólumok és áldozati állatok is azok a (feltehetőleg vadász)kutya, amelyeket a 2. század–3. század eleji, római életmódra tért kelta eraviszkusz előkelőségek kocsitemetkezéseiből ismerünk Pannónia több pontjáról (Balácapuszta, Budaörs, Zsámbék). Miként az ezekből a temetkezésekből előkerülő felszerszámozott lovak, úgy a kutya is a halott társadalmi rangját hivatottak mutatni.

A korai középkorból is ismerünk néhány olyan kutya vázát, amelyet emberi sírra temettek rá. Ennek azonban többféle magyarázata is lehetséges. Az egyik esetben feltételezhető, hogy a (véltőleg) tulajdonosa mellé helyezett állat státusszimbólumként, esetleg túlvilági közvetítőként jelenik meg. Ilyenkor a kutya vagy pozitív, vagy legalábbis semleges jelképnek tekinthetőek, míg más esetben egyértelműen negatív szerepet töltenek be, mintegy halmazati büntetésként. Ez utóbbira jó példák azok a középkori keresztény temetőkön

kívül örök nyugalomra helyezett vajákosok, bűnözők, akik mellé olykor kutyákat temettek. Lengyelországban keresztleletlen gyerekek középkori, temetőn kívüli sírjaiban leltek kutyákat.

A középkorban azt tapasztaljuk, hogy a kutya megítélése kedvezőtlenebb lett. Jól mutatja ezt, hogy a magyar szájhagyományban a kutya főleg megvető, szidalmazó vagy bosszúságot kifejező közmondásainkban, szólásainkban szerepelnek. Ennek több magyarázata is van. Egyfelől az elvadult kóbor kutyákat már a történelmi kor embere se szerette. Másfelől a régiek elképzelése szerint az ördög olykor a kutya alakját vette fel. Újkori boszorkányperekben is van adat arra, hogy maguk a boszorkányok is „fekete kutya képében” jelennek meg az emberek előtt. Ezeknek a hiedelmeknek a középkorra (vagy még korábbra) visszanyúló előzményeik vannak. A kutya megvetettségét jól mutatja, hogy a középkorban a legmegalázóbb büntetések közé tartozott, ha valakinek a tetemét kutya elé vetették, és ebek martalékká vált.

Ez utóbbira szemléletes példa az a visegrád-várkerti, 10–11. századi településről származó gödör, amelyből egy felnagyított nő földi maradványai, valamint hat, szintén összekaszabolt eb váza került elő. A felnagyítás nagyon kegyetlen kivégzési formának számított, az írásos forrásokban mindössze kétszer, felségárulások büntetéseként említik, egyszer az István ellen lázadó Koppány, egyszer pedig a Károly Róbert életére törő Zách Felicián és családja esetében. Sajnos ebben az esetben nem tudni, kinek a földi maradványai nyugodtak ebben a gödörben, ennek kiderítése a jövő kutatóinak feladata.

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA

Ajánlott irodalom

Bartosiewicz L.: *Régenvolt háziállatok*. Bp., 2006.; Daróczi-Szabó, M.: Variability in Medieval dogs from Hungary. In: Snyder, Lynn M.–Moore, Elizabeth A. (ed.): *Dogs and people in social, working, economic or symbol interaction*. Oxford, 2006. 85–95.; Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II. *Folia Archaeologica*, 1991. 42. 179–196.; Zolnay L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Bp., 1971.

A visegrád-várkerti felnagyított nő és a vele temetett kutyák. (Rajz Vörös István nyomán)

